

בעקבות משורר נשכח: מונוגרפיה על משה ברודרזון בצרפתית

Gulles Rozier, *Moyshe Broderzon – Un écrivain yiddish d'avant-garde*, Presses Universitaires de Vincennes, 1999, 280 pp.

בעשרים השנים האחרונות, מעבר לעיסוק המקצועי במדעי היהדות במוסדות אקדמיים שונים, מורגשת בצרפת התעניינות הולכת וגוברת בתרבות היהודית על ענפיה והיבטיה השונים מצד ציבור משכיל חדש, יהודי ולא־יהודי, שתחום זה אינו קרוב ואינו מוכר לו מלכתחילה. על התעניינות זו מעיד ריבוי הפרסומים המוצעים לקוראים על ידי מו"לים צרפתיים מרכזיים: תרגומים חדשים של יצירות ספרות קלאסיות ומודרניות מעברית, יידיש ושפות אחרות, חיבורים הדגים בהיסטוריה, פילוסופיה, בלשנות, אמנות, אנציקלופדיות, אנתולוגיות ועוד. מרבית הספרים יוצאים לאור הודות לתמיכה נדיבה מצד גופים ממשלתיים, קרנות ציבוריות ופרטיות, הם זוכים לכיסוי תקשורתי רחב יחסית ומופצים ביעילות רבה. גם את הופעת ספרו של ז'יל רוז'ה: "משה ברודרזון – סופר יידיש אוואנגרדי" בספטמבר 1999, בהוצאה אקדמית רב־תחומית, יש לראות על רקע תופעה תרבותית משמעותית זאת.

דומה כי בימינו הצירוף 'écrivain yiddish d'avant-garde' על עטיפת ספר עשוי לגרות את הסקרנות, אך לא יעורר תמיהה, שכן מלבד כתביהם של הקלאסיקונים או סופרים יידיים אחרים שבמרכזם עומדת דמותה של החברה היהודית המסורתית, נגישים לקורא הצרפתי בלשונו יצירותיהם של ישראל רבון, אהרן צייטלין, עוזר ווארשאוסקי, למד שפירא, דוד ברגלסון, משה קולבק, דער נסתר, המשקפים צדדים שונים של החיים היהודיים ושל העשייה הספרותית במאה העשרים. שוחרי שירה יכולים להתוודע אל עשרות משוררים ביידיש הודות לאנתולוגיה המקיפה בתרגומו של שארל דובז'ינסקי אספקלריה של עם (Miroir d'un peuple) שיצאה לאור ב־1971 וזכתה להדפסות נוספות; אל יצירתו של אברהם סוצקבר בקובץ *Où gisent les étoiles* (1988); או אל אמנים מודרניסטיים המיוצגים בספר *Khaliastra* (1989), שהוא מהדורה מלאה בצרפתית בעריכתה של רחל ערטל (Rachel Ertel), של שני הגליונות של כתב העת היידי המודרניסטי באותו שם. רוב התרגומים מלווים במבואות ובהערות מאירי עיניים, הן על היוצרים והן על הסביבה בה הם פעלו, על מנת לסייע לקורא החסר

השכלה מתאימה לעבור את 'המחסום התרבותי' העלול להקשות על כניסתו אל עולם הטקסטים.¹

עתה, בזכות ספרו החדש של ז'יל רוֹזֵיה, מוזמן הקורא הצרפתי (או כל קורא צרפתי) להתוודע אל סופר יידיש ששמו קרוב לוודאי אינו ידוע לו. ומן הסתם לא רק לו, שכן דמותו ויצירתו של משה ברודרזון (1890–1956), שזכו לפופולריות רבה בין שתי מלחמות העולם, נעלמו זה זמן רב מנופה של ספרות יידיש. רוֹזֵיה מבקש לתקן מין עוול היסטורי, שכן על פי תפיסתו, הסופר שלו הוא מקדיש את חיבורו הינו אחד מנציגיה הבולטים של התרבות היהודית המודרנית בשיא פריחתה. ואמנם במרכז הדיון עומדים אותם תחומים ביצירתו האמנותית של ברודרזון בהם באה לידי ביטוי תרומתו הייחודית של ברודרזון לתרבות זו.

בפרק המבוא של הספר מצטט רוֹזֵיה מדבריו של זלמן רייזען (בלעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פרעסע און פֿילאָלאָגיע משנת 1926), שבעיניו מצטייר ברודרזון כמשורר מבריק ומקורי, ומזכיר את דברי הסנגוריה של שמואל רוז'נסקי המלווים את המבחר מיצירותיו של ברודרזון שערך בסדרת ה'מוסטערערווערק': אויסגעקליבענע שריפֿטן: לידער, דראַמעלעך, מעשהלעך, מיט ניגונים צו 18 לידער, (בואנוס איירס 1959). עם זאת, רוֹזֵיה אינו מעלים מקוראיו את העובדה כי מקומו של ברודרזון בספרות יידיש הקנונית היא בעייתית ושיצירתו העשירה והרבגונית טרם זכתה למחקרים של ממש. מכאן ניגש המחבר ישירות להצגת מסגרת דיונו ומסביר שכוונתו להתמקד בשני תחומים עיקריים: פעילותו של ברודרזון המשורר ועשייתו הקשורה לתיאטרון בין שתי מלחמות העולם. לנושאים אלה אכן מוקדש חלק הארי של הספר, אולם רוֹזֵיה מרחיב עליהם את הדיבור רק אחרי הכנה יסודית של הקרקע, תרתי משמע.

עיקר פעילותו הספרותית של משה ברודרזון קשורה לעיר לודז', מרכז יהודי חשוב בפולין, אם כי אולי פחות מוכר מווארשה או וילנה. ואמנם שני הפרקים הראשונים של הספר מוקדשים להכרות עם העיר הזאת מן ההיבטים שנראים לרוֹזֵיה רלוונטיים להמשך דיונו. בפרק הראשון – 'לידתה של מטרופולין: לודז' 1820–1920' – נסקרים התהליכים השונים שעברה לודז' עד שהפכה מיישוב קטן ונידח לכרך מודרני, שמספר תושביו קרוב לחצי מיליון, מתוכם כ־35% יהודים. הפרק השני מוקדש אף הוא ללודז', אך הפעם הוא מתמקד בחיי התרבות ביידיש ההולכים ומסתעפים עד סוף מלחמת העולם הראשונה: עיתונים וסופרים המשתתפים בהם, חבורות ספרותיות, תיאטרון ועוד. בפחות מעשרים עמודים מצליח רוֹזֵיה לשרטט את דמותה של עיר דינמית, כאשר הוא מצביע על נקודות מגע בין השגשוג הכלכלי והפעלתנות התרבותית של חלק מן המגזר היהודי בה. בפרק השלישי – 'מוסקוה-לודז' ובחזרה: לידתו של משורר, משה ברודרזון' – מובאים פרטים על חייו של ברודרזון לפני 1918, כולם חיוניים להבנת המשך דרכו. נסקור כאן בקצרה אחדים מהם.

ברודרזון נולד במוסקוה ב־1890 בביתו של סוחר אמיד. עם גירוש רוב יהודי העיר ב־1891 יצא אביו ללודז' והילד גדל עד גיל תשע בבית סבו בעיירה ביילורוסית ואף למד בחדר. בבואו ללודז' למד ברודרזון בבית ספר למסחר ואחרי

1907 התחיל לעבוד כמנהל חשבונות. את ספר שיריו הראשון שוואַרצע פֿליטערלעך, שבו ניכרת השפעת שירה צרפתית מודרנית, פרסם ב־1913. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה יצא ברודרזון למוסקווה שם התוודע אל החוגים הסימבוליסטיים והפוטוריסטיים הרוסיים. האווירה התוססת אחרי מהפכת פברואר 1917 עוררה לעשייה גם את האמנים היהודים בעיר וכך, בין השאר, ייסד הסופר הצעיר יחד עם הציירים אל ליסיצקי, יששכר ריבק ויוסף צ'ייקוב, את 'החוג לאסתטיקה לאומית יהודית'. ב־1917 הופיע ספרו השני שיחות־חולין, פואמה אפית ארוכה, מאוירת בציוריו של אל ליסיצקי, שבה מוטיבים יהודיים מסורתיים מעובדים במסגרת יצירה מורכבת וחדשנית מכל הבחינות. מיזוג יסודות תרבותיים רחוקים, היזקקות לצורות מפתיעות, טשטוש גבולות ז'נריים ניכרים ביצירות אחרות שכתב ברודרזון בתקופה בה שהה במוסקווה. הם יאפיינו את כתיבתו גם בהמשך.

כאמור, הפרקים המרכזיים של הספר מוקדשים לעשייתו הרבגונית של הסופר מאז שובו ללודז' ב־1918 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. תחילה דן רוֹזְיָה בהרחבה במעורבותו של ברודרזון בחיי הספרות בעיר ובעיקר בתרומתו ליונג־אידיש, כתב העת האוואנגרדי היידי הראשון בפולין, שהוא הוציא ב־1919 יחד עם הצייר יאנקל אדלר והפסל מארק שוורץ, שהביאו אתם תפיסות מודרניסטיות מן המערב. כתב העת דגל במיזוג של כל האמנויות למעין מבע אסתטי טוטאלי רב רושם, שנקרא לחדש בתנופתו הנועזת את הרוח האנושית. כך בין השאר נכתב במאניפסט שבגליון הראשון של יונג־אידיש: "מיט אונדז איז גאָט, דער גאָט פֿון אייביקייט, שיינקייט און גרויסן אמת! ער העלפֿט אונדז וועקן נשמות פֿון הינערפלעט — צו דעם ליכטיקן טאָג, צום טאָג פֿון תכלת און פורפער. פֿאַר דער קונסט! פֿאַר דעם יונגן שיינעם אידישו!" (האל אתנו, אל הנצח, היופי והאמת הגדולה! הוא מסייע בידינו להעיר את הנשמות מתרדמתן — לקראת היום הבהיר של תכלת וארגמן. למען האמנות! למען יידיש צעירה יפה!) היומרה שבפרוגרמה הזאת ברורה, אך ברור באותה מידה אופיה האקלקטי־סינקרטי. בגליון השני בין ההבהרות המוצעות על דרכה של הקבוצה ניתן לקרוא דברים אלה: "[...] אַלס קינסטלער און זוכער פֿון דעם אמת זענען מיר קודם־כל דורך און דורך רעאַליסטן אין אונדזער מיסטיש גלויבן, אין אונדזער סימבאָליזם, עקספרעסיאָניזם, קוביזם אָדער [...] פֿוטוריזם." (בתור אמנים ומחפשי האמת אנו ראשית כול לגמרי ריאליסטים באמונתנו המיסטית, בסימבוליזם שלנו, באקספרסיוניזם שלנו, בקוביזם שלנו או [...] בפוטוריזם שלנו.) בדומה לכתבי עת אוואנגרדים שהופיעו בידיש אחר־כך לא החזיק יונג־אידיש מעמד זמן רב, הופיעו רק שישה גליונות (כרוכים בשלוש חוברות).²

בחמש הפואמות שפרסם בכתב עת זה 'תחית־המתים', 'איך אַ פורים־שפילער', 'צו די שטערן' (אל הכוכבים), 'בענטשונג' (ברכה), 'זאָלבעדריט' (בשלושה) מממש ברודרזון, על פי דרכו, את החזון האסתטי של קבוצת 'יונג־אידיש'; ביצירות אלה לובש הדובר בגוף ראשון יחיד או רבים מסכות שונות ומעמיד עצמו מול העולם כנביא מבשר בראשית חרשה. בכל היצירות הרבות שפרסם ברודרזון עד 1921

בכתבי עת שונים ובקבצים דרים בכפיפה אחת יסודות יהודיים מובהקים עם יסודות נוצריים ואחרים, השאובים מתרבויות שונות ומתקופות שונות, כשהשימוש בהם הוא לרוב פארודי או אירוני, כראוי לטקסטים מודרניסטיים. רוזיה מנתח מספר שירים מבחינת ז'נרית, תימטית, ריטורית, ואף מנסה ללמד את הקורא הצרפתי פרק בתורת הפרוזודיה של השיר היידי. מן הדוגמאות שהוא מביא אכן ניתן לעמוד על הגיוון התימטי והצורני הרב ועל הווירטואוזיות הלשונית המאפיינים את השירים. אולם היכולת המבריקה של המשורר לחרוז חרוזים, שבאה לידי ביטוי גם בתחרויות אימפרוביזציה שהתקיימו בסלונים ספרותיים או בבתי קפה, יחד עם השפע הגדול של היצירות שפרסם היו בסופו של דבר בעוכריו. מבקריו מקרב סופרי היידיש, ביניהם חברים קרובים, טענו ששליטתו בטכניקה השירית אין בה כדי להעיד על עומק נפשי, על בשלות אמנותית. ברודרון המשיך לכתוב ולפרסם שירים גם בעשורים הבאים, אך דומה כי הם לא עמדו במרכז עשייתו ורוזיה אינו דן בהם.

נטייה חזקה למבע תיאטרלי הסתמנה כבר באחדות מן הפואמות הארוכות של ברודרון, ומ־1920 ואילך התחיל המשורר לפרסם יצירות דרמטיות, אף הן מחורזות, שקרא להן בשם 'פֶּאָרשטעלונג' או 'דראַמאַלעט'. תחילה לא היו אלה יצירות סצניות של ממש אלא טקסטים להקראה. באחת מהן מופיעות יחדיו דמויות מן הקומדיה דל ארטה ומן התנ"ך, ואף כלי המוזיקה מונפשים. עם השנים התמתנו בהדרגה היסודות המודרניסטיים בדרמות. מפנה של ממש בכתבתו של ברודרון לתיאטרון חל בשנות ה־30, והוא בא לידי ביטוי הן בתימטיקה הן במבנה של שנים־עשר המערכונים שהוא כינס בקובץ שהתפרסם ב־1936: פֶּאָרשטעלונגען. במחזות אלה מופיעות דמויות מן העבר היהודי כגון יהודה הלוי, ברוך שפינוזה, השחקן האנגלי אדמונד קין, היינריך היינה, כשהן מוצבות בעימות עם סביבה עוינת.

במקביל, התעניין ברודרון בפן אחר של התיאטרון האקספרימנטאלי, זה של הקאבארט, המאפשר אינטראקציה בין הקהל והשחקנים והתייחסות ישירה לנושאים אקטואליים. על כן הוא יסד ב־1922 יחד עם הסופר י"מ ניימאן, המלחין הענעך קאָן והאמן יצחק ברוינר את תיאטרון הבובות היידי הראשון בפולין 'חד־גדיא'; הצגותיו, המערכונים הסטיריים וההומוריסטיים המיועדים בעיקר למבוגרים, זכו להצלחה רבה בערים שונות בפולין, אך גם לקיתונות של ביקורת מצד שוללי התיאטרון הבידורי. ב־1924 כתב ברודרון ליברט לאופרה של הענעך קאָן 'בת־שבע', האופרה היידית הראשונה שהוצגה בווארשה. הוא גם שימש כמורה לתיאטרון בלודז' בסטודיו שהכשיר שחקנים צעירים על פי גישות מודרניות. אנשי הסטודיו הקימו ב־1927 להקת תיאטרון זעיר בשם היומרני: 'אַרטיסטישער רעוואָלוציאָנירטער רעווייטעאַטער' או בקיצור 'אַרט'. ברודרון שהמציא את השם כתב גם את הימנון 'אַרט' ותרם לרפרטואר טקסטים רבים. התוכניות השונות שהעלה 'אַרט' בערי פולין ואף במספר בירות במערב אירופה עד מלחמת העולם השנייה כללו עיבודים של יצירות קלסיות קצרות, מערכונים סטיריים, שירי זמר ועוד, כשדגש מיוחד הושם על התפאורה, המוזיקה והתנועה הסצנית.

דיונו של רוֹזֵיה בתחומי העשייה הרבים של ברודרזון (שלא כולם הוזכרו כאן) מגיע עד שנת 1939. בפרק הסיום של הספר הוא מתייחס בקצרה אל הפואמה הארוכה יוד (800 טורים), שהופיעה בשנה זו, אותה הוא רואה כשייכת לספרות השואה, ומביא מספר פרטים על גורלו של ברודרזון בזמן המלחמה ואחריה. עם הפלישה של הצבא הגרמני לפולין נמלט ברודרזון לביאליסטוק ומשם עבר לעיירה במרכז אסיה. ב־1944 הוא נקרא למוסקווה, שם לימד מספר שנים בבית הספר לדרמה של התיאטרון היידי הממלכתי 'גאָסעט'. ב־1945 בחר שלא לחזור לפולין החרבה ונפל אף הוא קרבן לשינוי שחל במדיניות הסובייטית כלפי התרבות היהודית החל ב־1948. ב־1950 נעצר ונשפט לעשר שנות מאסר במחנה עבודה. הוא זכה לריהביליטציה והשתחרר ב־1955, וביוני 1956 שב לפולין. אז שקל את האפשרות לעלות לארץ, אך נפטר כעבור חודשיים מהתקף לב.

ספרו של רוֹזֵיה הוא בבחינת הישג מחקרי מרשים, מבוא מעולה ליצירתו הרבגונית של ברודרזון, ששוחרי ספרות יידיש ואף חוקריו ימצאו בו חידושים רבים, גם אם דעתם לא תהיה נוחה ממסקנה זו או אחרת של המחבר. כידוע, עבודות מחקר רבות על ספרות יידיש נכתבות במקומות שונים בעולם, אך מעט שבמעט מתוכן מתפרסמות. על כן מן הראוי לברך את רוֹזֵיה על המאמץ שהשקיע על מנת שאל פרי עבודתו תהיה גישה לציבור הרחב. מאמץ זה ניכר לכל אורך הספר. על אף שפע המידע הכלול בחיבור זה, סגנון הרצאת הדברים זורם ובהיר; מאות הערות השוליים המובאות בסופי הפרקים מנוסחות בקצרה ואינן מכבידות על הקריאה; ההכרות עם טקסטים של ברודרזון מתאפשרת בזכות המובאות הרבות המשולבות בדיון (ביידיש בטרנסליטרציה ובתרגום לצרפתית), ובזכות מבחר רפרזנטאטיווי משירתו של ברודרזון מן השנים 1917–1919 המובא בסוף הספר — המקור ביידיש בכתב יָוּוֹא מול תרגומו של רוֹזֵיה; האיורים והתמונות השזורים בפרקים השונים נבחרו בהקפדה ותורמים רבות להמחשת חשיבות הממד החזותי בעשייה המודרניסטית. ואחרון אחרון: עיצוב הספר, המודפס על נייר משובח, מושך לב למן העטיפה ועד הביבליוגרפיה העשירה ומפתח השמות המובאים בסופו.



משה בראדערזאן

שווארצע פלימערלאך

ליעדער.

1913

דרוק. ש. בעלכאטאווסקי

פיעטריקאו

ציכונג פון א. ש. ש. ש. ש. ש.

„ЧЕРНАЯ БЛЕСТКИ“

СТИХИ

Моисея Бродерзона

Лодзь 1913 года.

Тип. Ш. Белхатовскаго въ Петроковѣ

- 1 מן הראוי לציין שמרבית העוסקים במלאכת התיווך התרבותי הזה שייכים לדורות הצעירים יותר, ויידיש אינה שפת אמם או שפת תרבותם העיקרית. לא מדובר כאן באיזו מגמה של התבדלות אתנית או אידאולוגית; אנשים משכילים, שרכשו ידע בתחום היידיש תוך לימוד מאומץ, מבקשים להתחלק בעניין ובמשמעות שהם מצאו בתרבות זו עם בני זמנם. מחבר הספר שלפנינו נמנה אף הוא עם החבורה הזאת. אכן, ז'יל רוז'ה, יליד 1963, הגיע לעיסוק ביידיש אחרי לימודים גבוהים בכלכלה וראשית קריירה מצליחה בתחום זה. בלימודי יידיש החל בגיל מבוגר יחסית. את עבודת הדוקטור על משה ברודרוזן העומדת ביסוד ספרו השלים ב־1997. מאז 1994 הוא משמש כמנהל של ספריית יידיש הגדולה באירופה על שם 'וולאדימיר מעדעם' שבפריס. הוא גם מלמד יידיש במסגרות שונות, אף פרסם שירים ביידיש, תרגומים מיידיש לצרפתית והרומן הראשון שלו בצרפתית יצא אף הוא בספטמבר 1999.
- 2 חבורת 'יונג־אידיש' השפיעה במישרין ובעקיפין על קבוצות אוואנגרד אחרות. מאמרו של אבידב ליפסקר 'המוחה העשירית' בחוליות 1 (חורף 1993) מציע דיון מאלף על מקורות ההשראה וההשפעה שברקע המגמה המודרניסטית של אמנים יהודים בפולין באותה תקופה ועל דרכי היישום השונות של הפרוגרמות שפיתחו חבורות אלה. ראה גם את המסה החשובה של פרץ מארקיש משנת 1922 בתרגום עברי 'האסתטיקה של המאבק בשירה המודרנית' בחוליות 3 (אביב 1996).